

"בני אנוש תחת דיכוי": על פוליטיקת הבושה של משה מנדלסון

מאת פרופ' שמואל פיינר

היהודי הספרדי עמנואל מנדס ד'אקוסטה (Emanuel Mendes da Costa, 1717–1791), המומחה למינרלים, לצדפות ולמאובנים, נבחר לחבר האקדמיה המלכותית האנגלית למדעים. אלא שהמלך פרידריך השני (1712–1786) התנגד למינויו של מנדלסון. הוא הטיל וטו על המינוי בעצם התעלמותו מהפנייה ובסירובו לחתום. רגשותיו של מנדלסון בעניין היו מעורבים: גאווה על שהמלומדים של פרוסיה בחרו בו מחד, ואכזבה מהמחסום ששם בדרכו המלך מאידך. במכתב לידיד יהודי הוא כתב:

האקדמיה בחרה בי לחבר והמלך לא
אישר את הבחירה.

לצד זאת הוא הוסיף וכתב כי יכול להיות מצב גרוע ומביש יותר – לקבל את אישורו של המלך אבל להידחות כלא ראוי בידי הפילוסופים.

בפרוואר שנת 1771 נבחר משה מנדלסון (1729–1786) לחבר באקדמיה המלכותית של פרוסיה בברלין. במכתב ששלח לו יוהן זולצר (Johann Georg Sulzer, 1720–1779), מתמטיקאי, מפתח התאוריה על האומנות והאסתטיקה ואחד החשובים בפילוסופים של המאה השמונה-עשרה, ומי שהציג את מועמדותו של הפילוסוף היהודי בן הארבעים ושתיים, הוא כתב:

האקדמיה המלכותית הנחתה אותי להודיעך
שהיא מבקשת למנות אותך לחבר בסקציה
הפילוסופית... אם אין לך התנגדות לבקשה,
ההצעה תימסר מחר [לאישור] המלך.
בבקשה אמור לי אם תסכים. לקבל אותך
כעמית יהיה לי לעונג רב.

התקדים היחיד בעולם למינוי מהסוג הזה התרחש 25 שנה קודם לכן בלונדון, כאשר המלומד

איור 1. פרידריך השני, מלך פרוסיה. צייר: אנתוני פנה (Antoine Pesne), 1739 בקירוב.
מקור: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friedrich_der_Grosse_als_Kronprinz_\(Pesne_und_Werkstatt\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friedrich_der_Grosse_als_Kronprinz_(Pesne_und_Werkstatt).jpg)

מאז הופעתו הראשונה על הבמה הציבורית באמצע המאה השמונה-עשרה היה מנדלסון עסוק במיזם אחד גדול והוא התגברות על הקנאות הדתית. היה זה מאבק על עקרונות הנאורות והוא בא לידי ביטוי בין היתר ב"פוליטיקה של בושה". הבושה היא רגש אנושי המוכר לנו משחר ההיסטוריה האנושית

(ראו פרשת בראשית), ואחת הדרכים להבין את מנדלסון, נוסף על דרך הגותו והביוגרפיה שלו, היא להקשיב לו ברגישות ולעקוב בזהירות ובעדינות אחרי מצבי רוחו. דרך זו להבנתו היא משימה של ההיסטוריה התרבותית במובן הרחב ושל ההיסטוריה של הרגשות במובן הספציפי יותר, במיוחד להיסטוריון שמבקש לגעת קרוב ככל האפשר במה שהתרחש בעבר.

איור 2. דיוקן של משה מנדלסון. צייר: אדריאן צינג (Adrian Zingg), 1776. המוזיאון היהודי בברלין, דרך JRSO. צילום: @ מוזיאון ישראל

הבושה, שפרויד ראה בה רגש מודע שמתפתח באגו כמנגנון הגנה,

נעשתה, בעיקר בעשור האחרון, מובנת ככלי פוליטי. פוליטיקת הבושה מתפתחת בהקשרים של רשתות חברתיות, של ביוש (שיימינג) ושל תעמולה פופוליסטית, והיא נושא למחקר ולדיון בעיקר במדע המדינה ובתקשורת. אבל מה שארגוני זכויות אדם למשל עושים כפוליטיקת הבושה העכשווית – מחאה נגד מדיניות פוגענית, מנגנון לגיבוש נורמות מוסריות ודמוקרטריות, הטלת האחראיות על פגיעה בנורמות הללו על האדם היחיד – היא התפתחות המאבק נגד עריצות וקנאות שנולד במאה השמונה-עשרה

בהקשרה של הנאורות. הביקורת ההומניסטית של הנאורות הפכה מעשים, מדיניות וחוקים ללא ראויים, וזכויות אדם ואזרח הפכו, כפי שמוסח בהצהרת העצמאות האמריקאית, למובנות מאליהן. משה מנדלסון היה אחד מאותם לוחמי זכויות שהשתמשו באותה פוליטיקת בושה,

בעיקר כדי להעמיד מראה מול מי שגרמו עוול מתמשך לו אישית ולאומה היהודית בכלל. מטרתו בפוליטיקת הבושה הייתה לעורר תחושות אשמה ולקרוא לתיקון.

מנדלסון לא היה אופטימי מטבעו, ובדרך כלל הוא הטיל ספק במה שמבחינתו של בן זמנו עמנואל קאנט (1724–1804), למשל, היה עקרון היסוד של הנאורות ושל האתוס של המודרניות – יכולתם של בני האדם כיצורים תבוניים להשתנות, לדחות דעות

קדומות ולהשתחרר מתלות במייצגי סמכות ומסורת. אמונתו בעתיד שבו אמות המידה של ההומניזם, של המוסר ושל התבונה הם שינחו את בני האדם הייתה אמונה כמעט משיחית, אבל תקוותו הריאלית לראות זאת בזמנו הייתה קלושה. דווקא התודעה החריפה והמייאשת של מעמדו האזרחי כיהודי הנתון לדיכוי התנגשה שוב ושוב עם חלומותיו. יותר מכול הוא היה מודאג מכך שמתחת לכל אבן ממתינה ה"ברבריות" להזדמנות להרים ראש ולכבול את האדם בכבלי הכפייה הדתית והדיכוי האזרחי.

הקהילה היהודית בשווייץ במאה השמונה-עשרה הייתה קטנה מאוד. רק חמש מאות יהודים חיו אז בשני הכפרים הללו שבקנטון ארגאו סמוך לגבול גרמניה. הם עסקו בעיקר בסחר סוסים, התפללו בשני בתי כנסת אך נקברו בבית קברות אחד, באמצע הדרך בין שני הכפרים. אחת לכמה שנים הם נדרשו לחדש את מכתבי החסות שקיבלו, ובשנת 1775 הייתה מדיניות להגביל את זכות הנישואין. במכתב נרגש ליוהן קספר לוואטר (Johann Caspar Lavater, 1741–1801), כוהן דת מציריך, בר-פלוגתא של מנדלסון ומפתח תורת הפיסיוגומיה, כתב מנדלסון:

הייתי מאוד מקווה שאוכל להבטיח את שלום אחי ושאתה תוכל באמצעות השפעתך... ובשל יחסי הידידות ששוררים בינינו, להפריך את המושגים המוטעים. אני מפציר בך, ידיד אדם יקר, שתבין ללבם של בני אנוש שתחת דיכוי.

מנדלסון טען בשם ההומניות. בשורות המכתב טמונה זעקה שפורצת מתחושות הבושה. למעשה, לוואטר שמע ממנדלסון דברים דומים גם בוויכוח ביניהם שש שנים לפני כן, כאשר הזכיר לו באותה תחושה מעורבת של בושה וזעם שציריך סגורה בפני אדם כמותו משום שהוא נימול, ועל כן פעורה ביניהם למעשה תהום אזרחית.

כמו בשווייץ גם בדרזדן שבסקסוניה הייתה הקהילה היהודית קטנה למדי: כתשע מאות יהודים בלבד, שהתפרנסו ממסחר יד שנייה ומרוכלות. מנדלסון פנה לעזרתו של היועץ לנסיך הבוחר של סקסוניה פרידריך וילהלם פון פרבר (Friedrich Wilhelm von Ferber, 1732–1800) ושאל כיצד זה ייתכן שיהודים מגורשים, במאה השמונה-עשרה הנאורה. איזו בושה! לאן ילכו האומללים הללו? עליך לדעת שעבור יהודי אין עונש קשה מזה.

בחורף 1782 נסחף גם הפילוסוף החשדן הזה בהתלהבות גדולה:

השבח להשגחה רבת החסד, שאפשרה לי בערוב ימי לחוות את העת המשמחת הזו, שבה האנשים מתחילים סוף סוף לאמץ אל ליבם ולממש את הזכויות האנושיות במלוא היקפן.

בינואר התפרסם בווינה “צו סובלנות”, חתום בידי הקיסר יוזף השני (1741–1790), ועורר ציפיות ותקוות גדולות לשחרור היהודים מהגבלות באימפריה ההאבסבורגית. ידידו כריסטיאן וילהלם פון דוהם (Christian Wilhelm von Dohm, 1751–1820) פרסם את תוכניתו לשיפור מצב היהודים שייעשה ביוזמת המדינה. גוטהולד אפרים לסינג (Gotthold Ephraim Lessing, 1729–1781) ידידו פרסם זמן-מה לפני כן את המחזה “נתן החכם” (1779), שהציג אפשרות של מפגש בין-דתי – יהודים, מוסלמים ונוצרים – על בסיס ההכרה באדם באשר הוא אדם. מנקודת מבטו, בבירת פרוסיה בעת שלטונו של פרידריך השני הוא זיהה אז את הבשלתם של כמה תהליכים שמשמעותם ההיסטורית היא לדעתו כה מרחיקת לכת עד שאולי בכל זאת דובר בשינוי מהפכני.

אבל עשור אחד קודם לכן עדיין לא נראו הסימנים האופטימיים הללו באופק. שני אירועים קטנים יחסית פותחים חלון אל עולם הרגשות של מנדלסון ומאפשרים לראות את פוליטיקת הבושה שלו. בשנים 1775 ו-1777 הוא הצליח לגרום לביטולם של צווים נגד קהילות יהודיות: הראשון להגביל את מספר היהודים בשני הכפרים הקטנים אנדינגן ולנגאוו שבשווייץ, והשני לגרש את יהודי דרזדן שבסקסוניה. מנדלסון היה פגוע עד עמקי נשמתו לנוכח העוול. הוא חש מושפל וראה בהתנכלות ליהודים בושה לאירופה ולמין האנושי.

איור 3. מנדלסון מארח בביתו את לסינג ואת לוואטר, 1856. צייר: מוריץ אופנהיים
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mendelssohn,_Lessing,_Lavater.jpg מקור:

את הונאת הלקוחות, יהפכו לבן דמותו המופתי של הגיבור הבדוי של לסינג. במנדלסון התעוררו זעם ובושה. כל עוד המחיצות התרבותיות בין היהודים לנוצרים הותירו את היהודים בתחום השיח הפנימי, הרחק מדעת הקהל הכללית, כמעט שלא הייתה קיימת האפשרות או הנחיצות של תגובה במקרים של הפגנת עוינות כלפי היהודים. אולם לאחר שאינטלקטואל יהודי התקבל לחבורת המלומדים והשתלב בשיח שלהם, נוצרו הן האפשרות, הן הציפיות והן הדחף להיכנס לעימות פומבי ולהגיב, ודווקא בשפה ובלקסיקון של הנאורות. זה היה אתגר שרק יהודי שכבר יצא מן השוליים אל מרכז ההתרחשויות בעולם הספר והרעיונות היה יכול להיות רגיש לו ולהחליט להתמודד עימו. במאמר התגובה האנונימי של מנדלסון הוא אמר מילים נוקבות:

מחשבות שכאלה גורמות לי להסמיק מבושה... איזו השפלה היא זו לאומתנו המדוכאת! איזה בוז גדול! המון העם הנוצרי תמיד ראה בנו את זוהמת הטבע, את הרעה החולה של האנושות, אך מאנשים מלומדים הייתי מצפה לשיפוט הגון יותר.

היה אפשר להשלים עם גורל מר כזה ואפילו לשאת את חשיפתנו ללעז ולבוז מצד העולם, אך זו בושה גדולה למנוע מאיתנו את האפשרות לרכוש את המידות הטובות.

פוליטיקת הבושה של מנדלסון לא הייתה רק מגננה יהודית כלפי חוץ, אלא גם שימשה ביקורת חריפה על הקהילה היהודית. אחד הביטויים לכך היה מאבק שמנדלסון ניהל לביטול סנקציית החרם שבמשך מאות שנים אפשרה להנהגה היהודית לפקח על חבריה ביעילות יחסית. בעיני מנדלסון החרם נתפס כענישה מביישת, שרירותית, משפילה ופוגעת בזכות המחשבה

[זהו] חיסול שמסלק אותו מעל פני אדמתו של אלוהים... האם בני אדם חפים מפשע חייבים לסבול עונש קשה כזה רק מפני שהם מחויבים לאמונה שונה?

“אוי אוהב אדם”, כתב, “אני מוצף ברגשות בושה, כאב וזעם, ליבי כה כבד, רוחי במערבולת, איני יכול להירגע”. הינה שוב תגובה רגשית מאוד שמעידה על פגיעה ועל תחושת השפלה – כיצד בכלל זה יכול להתרחש? כיצד אפשרי צעד כה לא אנושי וחסר חמלה? וכמו במקרה הקודם, הוא כתב מייד מכתב בקשה לבטל את הגירוש. שוב השמיע מנדלסון קול זעקה, שוב הוא הצביע על הפגיעה בכבוד האדם, שוב הוא ביטא את תחושת ההשפלה והבושה, והפעם גם את אי־הצדק והעוול, וביקש לעורר את רגשות האשמה בליבם של מי שראו עצמם חלק מהמיזם ההומניסטי של המאה השמונה־עשרה.

כדי להבין טוב יותר את התגובות הרגשיות הללו של מנדלסון ואת פוליטיקת הבושה שלו, כדאי לחזור כעשרים שנה לאחור, אל חויה מכוננת בחייו, כאשר הפער בין הנאורות ועקרונות הסובלנות לבין הדעות הקדומות על היהודים הכה בו לראשונה בעוצמה. זה הרגע שבו חש מושפל לא רק כיהודי אלא גם כיהודי נאור. בקיץ 1754 התפרסמה ביקורת על המחזה “היהודים” של לסינג שאותה כתב יוהן דוד מיכאליס (Johann David Michaelis, 1717–1791), פרופסור באוניברסיטת גטינגן. טענתו של מיכאליס הייתה שמחזאי טוב מחויב להעלות על הבימה דמויות מן המציאות. ההנאה מן המחזה נפגמה כאשר בחר המחבר בדמות שכל אחד יודע מניסיונו כי למעשה היא אינה קיימת ואף אינה אפשרית. קשה להעלות על הדעת, טען, שהיהודים, הידועים כמי שעוינים את הנצרות מטבע דתם וכלא מוסריים בשל עיסוקם המסורתי במסחר, המחייב כמעט מעצם הגדרתו

אני מבקש כי ההליך האמיתי, כפי שהוא מתואר בתיקים, יפורסם לבושתו של השופט הפזיז מדי או של מי שהאשים אותו בפומבי.

הטלת החרם היא בושה. אין לה עוד מקום בזמננו, ומנדלסון נימק זאת במילים חריפות נגד כל ענישה דתית:

עדיין לא קיים אף ממסד דתי כה נאור שאפשר להפקיד בידיו זכות כזו, אם תהיה, ללא סכנה. אכן, ככל שהוא נאור יותר, כך הוא יעז פחות לקחת לידי את חרב הנקמה, אשר רק המטורפים חושבים שהם יכולים לשלוט בה בבטחה. אני בוטח באדוקים ובנאורים שבין הרבנים והחכמים של העם שלי, כי הם ישמחו לוותר על פריבילגיה מזיקה כזו, לוותר על כל ענישה דתית וממסדית-דתית.

איור 5. הרב רפאל כהן

איור 4. משה מנדלסון בצעירותו, 1767

והדיבור. כאשר הגיעו לאוזניו הדים מפרשה שהתרחשה בשנת 1781 בקהילה המשולשת אה"ו (אלטונה, המבורג, ונדזבק) על החרמת סוחר בורסה מתירני ומתריס בשם נתנאל פוזנר על ידי רב הקהילה רפאל כהן (1722-1803), הוא יצא מכליו. פוזנר ערער על סמכות האליטה הרבנית להתוות את אורחות חייו ולהשתיק את הביקורת שהייתה לו על ההלכה.

אינני מבקש לחקור באיזו מידה מבוססות או אינן מבוססות הטענות שהועלו בפומבי לא מכבר על כך שרב מפורסם כלשהו הרשה לעצמו שימוש לרעה מעין זה.

כלומר להטיל חרם. הפרשה הגיעה לפתחם של הסנאט בהמבורג ושל השלטון בקופנהגן (דנמרק) שלטה באלטונה, והמבורג הייתה עיר עצמאית), ומנדלסון, בפוליטיקת הבושה, כתב על ציפיותיו:

להגבלת היהודים בכפרים בשווייץ ובדרזדן, ובשנת 1781 כאשר התפלץ לנוכח הבושה הגדולה בחרם באלטונה שהכתים את כלל היהודים ופגע בזכויות הפרט.

מנדלסון זעק:

האם בני אנוש חייבים לסבול את זה?

ומטרתו בפוליטיקת הבושה הייתה לעורר אמפתיה. בפרפרזה על טענתה של ההיסטוריונית לין האנט, שמצאה את השורשים של זכויות האדם בשינוי הרגשי שהתרחש במאה השמונה-עשרה לסבלו של האדם באשר הוא אדם ובהתעוררות ההכרה באוטונומיה של הפרט, כדי שזכויות היהודים יהיו “מובנות מאליהן”, היה צורך בהטחת טענת הבושה, היה צורך בהפניית תשומת הלב לסבל הכרוך בדיקוי האזרחי, בגירוש, בהגבלות על פרנסה ועל נישואין ובעוול של החרם, כפי שכתבה האנט:

שינויים בתגובות לגופם ולעצמיותם של אנשים אחרים העניקו תמיכה קריטית לבסיס החילוני החדש של סמכות פוליטית.

פוליטיקת הבושה אכן נבעה מתוך תפיסות הומניסטיות ואוניברסליות את האדם ומתוך רגישות לסבל של היחיד ולחלומות על האושר שהוא ראוי לו ושביכולתו להשיגו עלי אדמות ולא בעולם הבא. מבחינה זו פוליטיקת הבושה ייצגה השקפת עולם מוסרית חילונית שלא נדרשה לבסיס תאולוגי כדי להצדיק אותה. מנדלסון, שאלוהים וההלכה מילאו מקום מרכזי בהגותו ובחייו (היהדות כדת החוק עמדה בליבת ספרו החשוב והמשפיע ביותר “ירושלים”), חשף ביהדות את העקרונות הללו של הסובלנות הדתית וחירות המחשבה.

דווקא היהודים שסבלו מקנאות דתית צריכים לדעת ולהבין טוב מכולם שענישה דתית היא קלון ועוול.

ייתכן גם שהדוגמה הכללית מבלבלת אתכם. נראה כי הטירוף הגורס שהדת יכולה להתקיים רק באמצעות כוח ברזל, שאפשר להפיץ תורות של אושר רק באמצעות רדיפות אומללות, ושאת הרעיונות האמיתיים של אלוהים, אשר כולנו מסכימים שהוא עצמו האהבה, אפשר ללמד רק באמצעות השפעות של השנאה – טמטם את כל העמים על פני הארץ. ייתכן כי שגיתם להאמין ברעיונות אלה, והזכות לרדוף הפכה להיות הפריבילגיה החשובה ביותר שרודפיכם יכלו להעניק לכם.

לסיכום, מנדלסון הפילוסוף ברח מפוליטיקה, ולדבריו תמיד ניסה לשמור מרחק מהאירועים האקטואליים ורק להשקיף עליהם מרחוק, אבל מעמדו בעולם המלומדים הפך אותו גם בעל כורחו למנהיג. התערבותו בשווייץ ובסקסוניה אכן נראית כשתדלנות למען אחיו בעת צרה, וביקורתו על החרם באלטונה הייתה מערכה אחת במלחמתו למען שחרורם של היהודים מעול הכפייה הקהילתית והדתית. רק יהודי כמנדלסון, שעבר תהליכי השתלבות חברתית ותרבותית עמוקים, היה יכול לפתח ציפיות. רק מנדלסון, שחלם את החלום הנאצל של חברה אנושית סובלנית וליברלית שמכירה בערך האדם באשר הוא אדם, היה יכול גם להתאכזב עמוקות מהמפגש עם המציאות. הוא כאב את הדרת היהודים, הרגיש מושפל, ועל כן הגיב באופן כה אמוציונלי. הבושה שהתעוררה אצלו בשנת 1754 ליוותה אותו גם בשנים 1775 ו-1777, כאשר הצביע בשם ההומניות על הפגיעה הקשה בכבוד האדם שבאה לידי ביטוי ביוזמות

איור 6. תחריט אלגורי על הסובלנות. אומן: דניאל חודובייצ'קי (Daniel Chodowiecki), 1791

הבאות מעידות על ספקנות, והן מהדהדות היום כמו לפני 240 שנה עת נכתבו:

לא חלמנו על דבר מלבד הנאורות והאמנו שאור התבונה יאיר בעוצמה כזו את הסביבה עד שההזיות והקנאות המתלהבת לא תוכלנה עוד להראות. אבל כפי שאנו רואים מצידו האחר של האופק כבר עולה שוב הלילה עם כל רוחות הרפאים שלו. המפחיד מכל הוא שהרע הוא כה פעיל ומשפיע. ההזיה והקנאות המתלהבת עושות והתבונה מסתפקת בדיבורים.

מימין: איור 7. עמוד השער של ספרו של מנדלסון “ירושלים” במהדורתו המקורית, 1783. **שמאל:** איור 8. כריכת ספרו של מנדלסון “ירושלים”, במהדורה העברית החדשה, 2022 (בתרגומו של יפתח הלרמן-כרמל ובעריכתו של שמואל פיינר, הוצאת כרמל)

אבל האם מנדלסון האמין שפוליטיקת הבושה אכן יכולה להצליח? לפחות שורות המכתב

לקריאה נוספת

- (1) משה מנדלסון, ירושלים או על כוח דתי והיהדות. עריכה, מבוא והערות: שמואל פיינר, תרגום: יפתח הלרמן-כרמל. ירושלים, תשפ”ב.
- (2) שמואל פיינר, משה מנדלסון, ירושלים 2005.
- (3) שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה 1750–1800, ירושלים 2021.
- (4) Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, Philadelphia 1973.
- (5) Shmuel Feiner, “Mendelssohn’s Jerusalem (1783) and the Jewish Vision of Tolerance”, *Dialogue and Universalism*, 31, 2 (2021), pp. 89–106.
- (6) Lynn Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, New York & London 2007.
- (7) Sanchez R. Salgado, “The Many Faces of the Politics of Shame in European Policymaking”, *Policy Sciences*, <https://doi-org.proxy.uba.uva.nl/10.1007/s11077-023-09501-w>, Posted: 14 Jun 2023.
- (8) David Sorkin, *Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment*, London 1996.